

Ваня ЛОЗАНОВА-СТАНЧЕВА

Институт за балканистика с Център по тракология при БАН, България

***ΤΡΟΦΗ* ИЛИ ЗА ХРАНЕНОТО В ДРЕВНА ГЪРЦИЯ**

Vanya LOZANOVA-STANTCHEVA

Institute for Balkan Studies with Centre of Thracology, BAS, Bulgaria

***ΤΡΟΦΗ* OR FOR NUTRITION IN CLASSICAL ANCIENT GREECE**

Ancient authors often define the man through nutrition and politics, which makes them closely related. Food played a particularly important role in the ancient Hellenic thinking and behavior model. Dietary culture means how food is produced in local conditions, climate, relief, how it is handled, when and how people eat, what is the social context of nutrition, what appliances for preparing and serving food are used ... But food and nutrition have their own social context in which a broad aspect of a variety of forms of communication is realized. The article is an attempt to reconstruct the rhythm of eating and social-political reflexes in his specific forms of communication.

Keywords: nutrition/eating, culture of eating, social context of nutrition, rhythm of eating, Ancient Greece, social-political reflexes.

Античните автори често дефинират човека посредством храненето и политиката, поради което те тясно релативират. Още Омир в *Одисея* (Ном., *Od.*, 9.89) характеризира хората като σῖτον ἔδοντες („ядящи хляб“), бидейки способни да отглеждат и използват житото, в противовес на ядящите трева (като лотофагите, λωτοφάγοι, ядящи цветовете на лотоса) или сурово месо (като киклопите, които „не сеят, не порят земята“) (Ном., *Od.*, 99–97).

Хезиод в *Теогония* ясно дефинира човека посредством храненето му като противоположност на животинския свят, в който видовете се самоизяждат:

... Този закон въдвори между смъртните хора Кронидът:
рибите, също така зверовете, пернатите птици
нека ядат се взаимно, че нямат при себе си правда (дЯкз);
а пък на хората той даде правда (дЯкз) и тя се оказва
най-благодатна... (Hesiod., *Op.*, 276-280; цит. по Хезиод 1988; срв. Vernant 1989: 21–86)

Хората не ядат себеподобни! Ако това се случва в митологичен план, дори и неволно, провинилият се автоматично бива изключван от човешката общност. Митът за Терей и в староатическата трагедия (Софокъл, *Терей*), и в

староатическата комедия (Аристофан, *Птиците*) брилятно разкрива античния модел на самоопределяне на човешкото в опозиция между изяждането на себеподобни (ἀλλήλων ἐδωδαί, ὠμηστής) и хлебоядците, зърноядците (ἀλφηστής, от ἄλφитον, τό 'хляб; брашно от ечемик'). Макар и неволно вкусил човешка плът, тракийският цар Терей се вписва в кода на дивата природа, заради което боговете му отреждат птича метаморфоза и живот далеч от полисното пространство и цивилизацията (Лозанова 1997: 48–49, 51, особено 61–66, и др.; срв. Лозанова 2003).

Храната играела особено важна роля в модела на мислене и поведение на древните елини. Херодот диференцира хората и народите по тяхната храна и начина им на хранене. Още през ранната епоха от развитието на елинските полиси се обособили специфични локални традиции на приготвянето на храната и напитките, както и кулинарните вкусове. Спартанците били известни със своята въздържаност в храненето (Plutarch., *Moralia*, 236 F; Plutarch., *Lycurg.*, 12), беотийците – недомялани и отдаващи се на лакомия, тесалийците и сицилийците – чревоугодници, докато атиняни били известни с простотата във вкусовете и защитници на убеждението, че е добре да спреш да ядеш, докато все още си гладен, и да гладуваш в лукс... (Херодот 1990: 302) Комедиографът Антифанес (Athen., 4, 130e) осмивал елините за бедната им трапеза в своята комедия *Пелопс* или *Еномай*, наричайки ги μικροτρόφεζοι и φιλλοτρόφεζ (листоядци). А Линкеос в комедията си *Кентавър* иронизирал атиняни за бедната им и скромна трапеза (Athen., 4, 131f–132a).

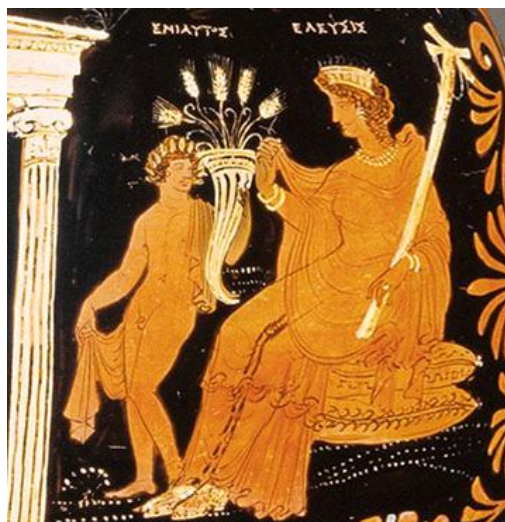
Елините били поклонници на пестеливото и здравословно хранене, характеризирано като „средиземноморска диета“ – *хляб, зехтин и вино*. Въпрос на патриотизъм било да се хранят с продукти, които се произвеждали в собствените им територии. Малко продукти били внасяни от чужбина, каквото било например житото, както и медът, восъкът, кожите. Неподходящият за земеделие терен и традиционният недостиг на обработваема земя, както и на пасища в елинския свят, определяли спецификата на хранителните продукти, произвеждани от елините: пестеливата употреба на месо, повече дивечово, определени плодове и зеленчуци, сред които особено място имали смокините и гроздето (особено за подслаждане), както и маслините. Впрочем на това се дължи и феноменът на елинската колонизация и усвояването на нови земи, в контекста на които се осъществил невероятен културен синтез между елинската цивилизация и световите на *другите*.

В резултат на този култ към пестеливост в храненето и на намаленото внимание към кулинарната кухнята дълго оставала царство на жените – съпруги, свободни и/или роби. През класическия период обаче в писмените извори започнали да се появяват имена на известни кулинарни познавачи и любители на разкоша. Специфичният начин на хранене отразява не само характерната за елинския свят аграрна икономика, но се проектира ярко в митологията му. Атина била предпочетена за патрон на града, защото го дарила

с маслината – един от трите стълба на „средиземноморската диета“. Деметра дарила атиняни с най-великото постижение на цивилизацията – хляба – и ги превърнала в цивилизатори на цялото *ойкумене*, предавайки на Триптолем житния знак, който той разнесе по света в магическата си крилата колесница. Третото велико откритие на човешката култура, отличаваща го от всички други живи същества – виното – било асоциирано с бог Дионис.

Обр. 1. Триптолем и Деметра, атическа чернофигурна амфора (ок. 550–530 г.пр.Хр.), Rhode Island School of Design Museum, New York: <http://www.theoi.com/Gallery/O28.6.html>

Обр. 2. Плутус и Деметра, апулийски червенофигурен лутрофорос, 4 в.пр.Хр., The J. Paul Getty Museum: <http://www.theoi.com/Olympios/Demeter.html>

Ритъмът на храненията до голяма степен предопределя ритъма на ежедневието на древния елин. Има големи разминавания относно броя на храненията и техните наименования, които античните извори причисляват. У Омир се появяват основните понятия за тях, сред които изпъкват *аристон* (ἄριστον), *дейпнон* (δείπνον) и *дорпон* (δόρπον, τό), но тяхната употреба се отклонява до известна степен от значението им от класическата епоха насетне.

Обр. 3. Дионис, чернофигурна амфора, ок. 540–530 г.пр.Хр.,
Boston Museum of Fine Arts:

<http://www.mfa.org/collections/featured-galleries/dionysos-and-the-symposium>

Аристон, за разлика от по-късната епоха, у Омир означава ранно (сутрешно) хранене, закуска (Hom., *Il.*, 24, 124; Home., *Od.*, 16, 2).

Hom., *Od.*, 16, 2:

Станаха в ранни зори Одисей и свинарят божествен.

След като двама стъкмиха закуска на жаркия огън,

пратиха те на полето свинете с всички пастири (Омир 1971: 273).

τὸ δ' αὖτ' ἐν κλισίῃ Ὀδυσσεὺς καὶ δῖος ὑφορβὸς
ἐντύνοντο ἄριστον ἅμ' ἠοῖ, κημένω πῦρ,
ἔκλεμψάν τε νομῆας ἅμ' ἀγρομένοισι σύεσσι...

През класическата епоха наименованието вече означава обедното хранене (Thuck., 4, 90; 7, 87; Herodot., 3, 26; 6, 78; Aristot., *De anim.*, 619 a 15). За лека закуска, похапване през следомировата епоха се използва и наименованието *емброма* (ἔμβρωμα от βρῶμα, τό 'храна, ястие; ядене; пиршество').

Дейннос се споменава от Омир в *Илиада* 12 пъти, а в *Одисея* – 20 пъти, както и редица техни производни (Rundin 1996: 550–560, вж. особено р. 185). Значението му тук варира доста объркващо – от ранно хранене през обед до късно хранене; хранене през деня или преди битка, преди тежък труд... Изглежда думата означава по-скоро угощение изобщо, независимо от времето на случването му.

Дорпон Омир използва за късно хранене. Споменава го петнадесет пъти в *Илиада* и двадесет и четири пъти в *Одисея*, но понякога едно и също хранене е идентифицирано както като *дорпон*, така и като *дейннос*, което внася отново объркване (Hom., *Od.*, 4, 61 и 213; Rundin 1996: 186).

У Омир се появява и наименованието *δαίς* (от глагола *δαίωμα* ‘разделям на равни порции’), принципно означаващо ‘пиршество’: споменато е тридесет пъти в *Илиада* и петдесет и пет пъти – в *Одисея* (Rundin 1996: 186). Пиршествата на Омировите герои са пиршества на равни и всеки получава равен дял. Производно на *δαίς* е и наименованието на (свещено)служителя *дайтрос* (*δαίτρος*), който разрязвал месото и раздавал порциите печено месо в ритуалното пиршество (Hom., *Od.*, 17, 331–335):

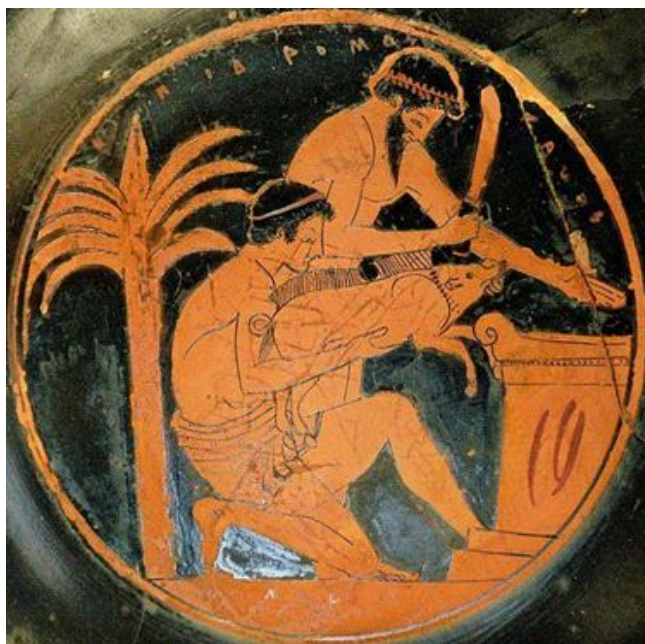
... Евмей се озърна и столчето вдигна,
върху което седеше при пир **разрезвачът на мръвки** (*δαίτρος*),
като раздаваше пая на всеки пируващ в палата.
Вдигна го той, приближи до трапезата на Телемаха,
Точно насреща, и седна на столчето. А глашатаят
порция печени мръвки и хляба в панерка поднесе (Омир 1976: 297).

Атенеј (Athen., 1, 12e) обръща специално внимание на обстоятелството, че думата *δαίς* Омир използва изключително за пиршество на човек и никога по отношение на животните: *καὶ ἐπὶ μόνων ἀνθρώπων δαίτας λέγει ὁ ποιητής, ἐπὶ δὲ θηρίων οὐκ ἔτι.*

Като *δαίτες* характеризира Плутарх публичните празненства, на които всеки гост получава своя (равен) дял месо, както и хляб и вино:

Plutarch, *Symp.*, 2. 10, 1: *τὰ πλεῖστα τῶν δεῖπνων δαῖτες ἦσαν, ἐν ταῖς θυσίαις ἐκάστῳ μερίδος ἀποκληρουμένης ... ὅπερ νῦν γίνεται, κρέας προθέμον καὶ ἄρτον, ὡσπερ ἐκ φάτνης ἰδίας ἕκαστον εὐωχεῖσθαι...*

В *Одисея* Омир многократно идентифицира едно и също събитие и като *дейннос*, и като *даис* (Hom., *Od.*, 17, 175 и 17, 176; 19, 419 и 19, 425; 24, 360, 24, 384, 24, 386). Тези разминавания в терминологията дискутира Филемон в *Дейнносифистите (Пируващите мъдреци)* на Атенеј (1, 11d), който редуцира храненията до четири с няколко допълнителни имена.

Обр. 4. Жертвоприношение на прасенце, атическа червенофигурна купа, ок. 510 BC–500 г.пр.Хр., Лувър:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sacrifice_boar_Louvre_G112.jpg

Обобщавайки традицията, храненията могат да бъдат сведени до следната усложнена схема, в която времето остава неуточнено:

закуска (бързо сутрешно хапване), *акратисмос* (ἀκρατισμός) – появява се след Омир; в следомирово време се използва и терминът *ембрама* (ἐμβρωμα) – състои се от ечемичен хляб, потопен в (неразредено) вино (*акратос*, ἄκρατος – демонът на несмесеното с вода вино), към което се добавяли смокини и маслини; обикновено тази закуска се хапвала у дома; хората, пропускащи закуската, били наричани *anaristetos ἀναρίστητος* (Eupol., *Baptai*, fr. 2 = Kock I, 273; Arist., *Ran.*, 391; Arist., *Aves*, 1285; Plutarch., *Symp.*, 8, 6, 4; Schol. Theocr., 1, 51; Athen., 2, 47e); вместо *акратисма* Плутарх (*Sympos.*, 1, 6, 8) използва термина *пропома* (πρόπομα, τά).

Обед, *аристон* (ἄριστον, τό) – след обед или в ранния следобед; състоял се от лека храна, топла или сготвена, консумирана обикновено вън от дома; в една своя комедия Алексис (Kock, II, 402; Athen., 2, 47e, срв. 247e) използва странното комбинирано наименование *аристодейпнон* (ἀριστόδειπνον, τό), комбинирайки аристон и дейпнон. Съответства на римския *prandium*, което Плутарх в своя *Симпозиум* (8, 6, 5) съобщава. Това хранене обикновено съдържало топли блюда и изисквало готвач (Antiphanes ap, Athen., 1, p. 11: ἄριστον ἐν ὄσσο μάγειρος ποιεῖ.)

Вечеря, *дейпнон* (δειπνον, τό) – най-важното хранене за деня, както е било и при римската вечеря *caena* (Aristoph., *Eccles.*, 652; Lysias, *De caed. Erat.*, p. 26), обичайно – след залез слънце; при формалната вечеря мъжът и жената се хранели отделно;

Хесперизма, ἑσπερίσμα (от ε'σπέρα 'вечер') – допълнително хранене в късния следобед/вечеря.

Имало и още две или три наименования за вечерни хранения:

дорпестос, δорπηστός, ὀ – за ранно вечерно хранене;

епидорпис – за късно вечерно хранене;

дейлинон, δειλινόν, τό – за четвърто хранене за деня (между обета и вечерята); допълнително хранене в късния следобед.

Атенеи допълва, че объркването между наименованията на различните хранения било толкова голямо, та според някои *аристон*, *дейпнон* или *епидорпис* означавали обедно хранене, докато вечерното било наричано *дорпестос* или *хесперизма*. Нещо повече, в Омирово време закуската била наричана *аристон* или *емброма*, докато героят му Филемон отчита историческите промени към негово време. Атенеи уточнява също, че ранната сутрешна закуска през хероическата епоха, *аристон*, станала обедно хранене; *акратизма* или закуската, се запазила, докато *дейпнон* се преместил към вечерното хранене.

Жените – с малки изключения като Пенелопе и Елена в Омировия епос – не вземали участие в пиршествата на мъжете. Нещо повече – те са изключени от жертвопринасянето/ритуалното заколение на животното, разделянето на месото, приготвянето и сервирането му. Жени се споменават във връзка с приготвянето на хляба или брашнената каша, какъвто е случаят с описанието на сцената на приготвянето на гощавката за жътварите в описанието на щита на Ахил (Ном., II, 18, 550–560). Това маркира ясното разграничение на елинския космос на публично и частно, в което разделение частната сфера се асоциира с жената, а публичното – с мъжа. Сферата на мъжа е тясно съотнесена към политиката, т.е. асоциира политиката и социалния контекст на пиршеството (Cohen 1991: 5–51; 70–97; Rudin 1996: 190).

Обр. 5. Червенофигурен киликс с изображение на симпозиум, ок. 480 г.пр.Хр.,
Museum of Fine Art, Boston:
<http://www.mfa.org/collections/object/drinking-cup-kylix-depicting-scenes-from-a-symposium-153705>

У Омир героите се хранят седнали. Предполага се, че пред всекиго била поставяна малка подвижна масичка, на която се сервирали ястията и оставали по време на целия пир, както било, според Атенеј (Athen., 1, 11f–12a), при варварските народи. Едва когато гостите си разотивали, сервираните блюда били отнасяни от прислугата. Под влияние на персийските традиции сред елинския свят се разпространила традицията по време на пиршествата да се възляга на *клин*e, но в определени области, като в Спарта и на Крит например, традицията да се хранят седнали се запазила. Възлягането на *клин*e позволявало да се взема храната само с едната ръка. Така се хранят и гостите на Агатон в Платоновия диалог *Симпозиум*, преди да започне симпозиумът. Поради отсъствието на индивидуални прибори за хранене, елините развили традицията храната да се сервира прецизно разделена на хапки, които да бъдат поемани лесно.

Древните елини по принцип се хранели с ръце, ползвали много рядко при нужда лъжица (за супите и яхниите) и нож, докато вилицата била напълно непозната. От 4 в. пр.Хр. обичайна станала кръглата маса с животински крака, върху която се поставяли платата с храните. Още у Омир хлябът бил сервиран на трапезата в кошнички (срв. Athen., 1, 12b: *παρετίθεντο δὲ οἱ μὲν ἄρτοι σὺν τοῖς κανοῖς*...).

Питки били използвани за чинии, но се използвали и керамични чаши и чинии. Месото било поднасяно на дървена дъска (*πίναξ*: Hom., Od., 16, 49). Парчета хляб (*ἄπομαγδαλία*, *apomagdalia*) се използвали за загребване на

храната и като салфетка за избърсване на пръстите (Аристофан, *Конниците*, 413-416; Pollux, 6.93). Те заедно с костите и остатъците от храната били хвърляни на пода, където обичайно били похапвани от кучетата. Затова и спартанците ги наричали *κυνάδες*, т.е. „кучешки залци“ (Athen., 9, 409d; Pollux, 6, 93; Hesych., s.v.).

Обр. 6. Симпозиум, детайл от римска мозайка от Chateau de Boudry, Швейцария, 5 в.
<http://www.chateaudeboudry.ch/?a=38,58,105>

Храненето е биологична необходимост, но какво и как ядем е културен акт. Не само с кого се събираме на масата, но и какво приготвяме, как го поднасяме е отпечатък на ценностите ни, предпочитанията ни. Храната и храненето като културен символ били особено важни в античния свят и оформяли мисленето и битието на хората. За елините те били не само физическа нужда, но и социална необходимост. Атений твърди, че за древните не било обичайно да се хранят сами (*μνοφαγεῖν*). Плутарх казва: „Ние не сядаме на масата, за да ядем.... Но за да ядем заедно“.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Лозанова 1997: Лозанова, В. *Аристофановата комедия „Птиците“*: *ORFIKA* ??*POLITIKA*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [**Lozanova 1997:** Lozanova, V. *Aristophanovata komedia „Ptitsite“*: *ORFIKA i POLITIKA*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]

Лозанова 2003: Лозанова, В. *Терей, или Драматургичният топос на метаморфозата*. София: Издателство „Рал-Колобар“ [**Lozanova 2003:** Lozanova, V. *Terey, ili Dramaturgichniyat topos na metamorfozata*. Sofia: Izdatelstvo “Ral-Kolobar”].

Омир 1976: Омир. *Илиада*. Превод от старогръцки език Александър Милев и Блага Димитрова. София: Издателство „Народна култура“ [**Omir 1971:** Omir. *Iliada*. Prevod ot starogracki ezik Alexander Milev i Blaga Dimitrova. Sofia: Izdatelstvo „Narodna kultura“.]

Омир 1971: Омир. *Одисея*. Превод от старогръцки Г. Батаклиев. София: Издателство „Народна култура“ [**Omir 1971:** Omir. *Odiseya*. Prevod ot starogratski G. Bataklijev. Sofia: Izdatelstvo „Narodna kultura“.]

Хезиод 1988: Хезиод. *Теогония. Дела и дни. Омирови химни*. Превод от старогръцки Ст. Недялкова, Ралица Константинова, Глория Вълева, Бойко Атанасов. София: Издателство „Народна култура“. [**Hesiod 1988:** Hesiod. *Teogonia. Dela I dni. Omirovi himni*. Prevod ot starogratski St. Nedyalkova, R. Konstantinova, G. Valeva, B. Atanasov. Sofia: Izdatelstvo „Narodna kultura“.]

Херодот 1990: Херодот. *История*. Част втора. Превел от старогръцки П. Димитров. София: Изкуство и култура. [**Herodot 1990:** Herodot. *Istoria*. Chast vtora. Prevod ot starogratski P. Dimitrov. Sofia: Izdatelstvo „Izkustvo i kultura“.]

Cohen 1991: Cohen, D. *Law, Sexuality, and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Rundin 1996: Rundin, J. A Politics of Eating: Feasting in Early Greek Society. // *American Journal of Philology*, vol. 117, No2, 1996, pp. 550–560.

Vernant 1989: Vernant, J.-P. At Man’s Table: Hesiod’s Foundation Myth of Sacrifice. // *The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks*. Ed. by M. Detienne and J.-P. Vernant. Chicago and London: University of Chicago Press, 1989, pp. 21–86.